

Válasz a

„Xántus János és a hazai néprajzi muzeológia kezdetei”

című akadémiai doktori értekezésről írott opponensi véleményekre

Mindenek előtt szeretném megköszönni mindhárom opponensnek, hogy a nem éppen rövid, összesen 467 oldalas disszertáció bírálatára vállalkoztak. Természetesen jól estek elismerő szavaik, de ezeknél sokkal fontosabbak azok a mondataik, amelyek a disszertáció hibáira, hiányosságaira mutattak rá.

Tekintettel arra, hogy mindhárman opponens több megjegyzést, bírálatot fogalmazott meg a disszertáció gerincét képező téma és az azt felvezető gyűjteménytörténeti és ismeretközvetítési összefoglalás kapcsán, ezért válaszom első felében ezekre reagálok.

Nagy Zoltán a disszertáció említett két része közötti feszültségre mutatott rá. Nevezetesen arra, hogy a bevezető fejezetek egyes részei nem segítik kellőképpen a fő témában foglaltak megértését. Az előbbieket esetében arra törekedtem, hogy felrajzoljam azt az ívet, ami Európa „öreg szövegeitől”, azaz a klasszikus antikvitásból örökölt képzetektől és dogmáktól az európai etnológiai múzeumok, köztük a Néprajzi Múzeum megszületéséig húzódott, majd a hazai magán- és közgyűjtemények történetét, valamint az Európán kívüli népekről, kultúrákról közvetített képet foglaltam össze, kiegészítve azokkal a magyar utazókkal, akiket a téma szempontjából leginkább tipikusnak tartottam. Az ő esetükben nyilván felülreprezentáltak az amerikai kontinensen megforduló utazók, de ez, tekintettel Xántus amerikai tevékenységére, talán elfogadható. Ezeknek az önmagukban is monografikus feldolgozást igénylő témáknak néhány tucatnyi oldalon történő összefoglalása óhatatlanul hiányosságokhoz vezet, egy-egy téma beemelése vagy éppen kihagyása joggal válthat ki bírálatot.

Ilyen hiányosságokra mutat rá Mészáros Csaba bírálata is. Egyetértek vele és elfogadom a bírálatát abban a tekintetben, miszerint Európa és az Európán kívüli népek kapcsolata a disszertációban összefoglalt hatalmas időszakon belül dinamikusán változott, és Európán kívülről egészen más viszonyrendszerben érkeztek kuriózumnak tekintett tárgyak az óvilágba a nagy földrajzi felfedezések idején, mint a 19. század végén, amikor a nagy gyűjteményfelhalmozás korszakában levő etnológiai múzeum feneketlen étvágját kellett kielégíteni. Köszönöm Mészáros Csabának, hogy felhívta a figyelmemet az Oostendse Compagnie-re és Daniel Gottlieb Messerschmidt expedíciójára, amelyek jelentősége nem volt ismert előttem.

Ugyancsak a disszertáció e fejezeteihez kapcsolódóan veti fel Csorba László a történeti és művészeti gyűjtemények specializációjának nem kellő hangsúlyozását. Az általa szóba hozott téma valóban jelentős múzeumtörténeti kérdés, de a disszertáció ezen részében, éppen azért, hogy az ne feszítse szét a dolgozat kereteit, elsősorban az etnológiai gyűjtemények és múzeumok történetére összpontosítottam. Ahol ezt mélyrehatóbban lehetett volna tárgyalni, az a Ethnographiai Osztály megalapítását követő, Pulszky Ferenc igazgatósága által fémjelzett két évtized, amikor az Esterházy-képtárra alapozott Országos Képtár és a Történelmi Képcsarnok körüli események zajlottak, ezek azonban elsősorban az elhelyezés szempontjából érintették az Ethnographiai Osztályt, illetve az általam a bevezető fejezetekben tárgyalt korszakon kívülre estek.

Szintén Csorba László említi azt a meglátásom szerint csak látszólagos ellentmondást, miszerint a Magyar Nemzeti Múzeum csak a természettudományok esetében nyitotta meg gyűjteményeit a Magyarországon kívüli tárgyak előtt, miközben Pulszky Ferenc már az 1851-es londoni előadásában érvelt a nem nemzeti gyűjtemények befogadása mellett. Az ellentmondás azonban látszólagos, mert az, a szerintem bizonyíthatóan létező korlát, ami leginkább a Reguly-gyűjtemény történeti és régészeti, illetve néprajzi tárgyai esetében mutatható ki, éppen Pulszky érkezésével kezd töredezni, majd Szalay Imre igazgatósága alatt omlik le (v. ö. az 1895 és az I. világháború kezdete közötti hatalmas *ethnologica* beszerzéseket).

Összefoglalóan, a disszertáció e bevezető részében említett hibák/hiányosságok minden bizonnyal annak is tulajdoníthatók, hogy egy „korábban elkészült kabáthoz”, azaz egy javarészt már nyomtatásban megjelent könyvhöz „varrtam a gombot”, egy olyan bevezetőt, ami a Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának megalapításához vezető folyamatokat mutatja be.

Ebben a folyamatban véleményem szerint három tudós-kultúrpolitikus játszott meghatározó szerepet, és itt Nagy Zoltán egy másik felvetésére térek ki. Eötvös József kultuszminiszterként nem csak a tudomány, az oktatás és a kultúra szerepének a fontosságát látta tisztán a dualizmus kori Magyarország fejlődésében, hanem azon belül a Nemzeti Múzeum megreformálásának jelentőségét is felismerte. Ennek végrehajtásában volt társa Pulszky Ferenc, aki a Nemzeti Múzeum átalakítását vitte véghez, és sok egyéb mellett szerepet játszott az Iparművészeti Múzeum létrehozásában is, ahogy a harmadik általam bemutatott személy, Rómer Flóris, aki egyúttal Xántus János életútjára is befolyást gyakorolt, talán már győri tanulóéveitől, de amerikai emigrációjától bizonyosan. Ezért ítélt meg úgy,

hogy elsősorban ők hárman voltak azok, akik a Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának megszületésében, majd részben annak a gyűjteményéből létrejövő Iparművészeti Múzeum létrehozásában közvetve vagy közvetlenül meghatározó szerepet játszottak.

Nagy Zoltán azon kérdésére, hogy Xántus múzeumkoncepciója miként viszonyult a Magyar Néprajzi Társaság programjához, irányultságához, osztálystruktúrájához mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy amikor az az 1880–1890-es évek fordulójára megszületett, Xántus erősen visszahúzódott a közélettől, beleértve a tudományos életben való részvételt is. Mindössze néhányszor jelent meg nyilvános helyen, a Földrajzi Társaságban és a Néprajzi Társaságban. Ez utóbbi megalakulásakor mindössze a nagyválasztmányba került be és a tárgyi néprajzzal foglalkozó szakosztály előadói tisztét töltötte be. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott Xántus kora és egészségi állapota is, de sokkal fontosabbnak érzem, hogy a Néprajzi Társaság és a néprajz, mint tudomány szak létrehozása körül bábáskodók sokkal teoretikusabban gondolkodtak (lásd például a Nagy Zoltán által is hivatkozott Katona Lajos tanulmányt), mint a kevésbé képzett és tudományos teljesítményt kisebb mértékben magáénak tudó Xántus. A szóban forgó időszakban az ő energiáit a Trefort Ágoston és Szalay Imre által biztosított finanszírozásnak köszönhetően újra induló gyűjteménygyarapítás és a múzeum elhelyezésének problémái kötötték le. Gondolkodásának középpontjában a „végleges, két irányú ethnographiai gyűjtemény” létrehozása állt, azaz az általa gyűjtött Európán kívüli és hazai anyag egy intézmény kebelében történő egyesítése.

Ugyan bevallotta Xántus elképzeléseire alapozva, de utóda, Jankó János lesz az, aki kidolgozza az Ethnographiai Osztály tíz évre szóló gyűjtési és tudományos koncepcióját, amiben már szerephez jutnak azok az elképzelések, amelyek a Néprajzi Társaság megalapításakor létrehozott szakosztályokban is tetten érhetők, úgy mint a „népfajok szerinti”, azaz nemzetiségi, a „finn-ugor”, a „népélet használati tárgyait” gyűjtő vagy a „paleoethnológia” stb. szakosztály.

Ennek kapcsán térek át egy másik, Nagy Zoltán által felvetett kérdésre, miszerint Xántus elképzelései mennyiben vethetők össze az Európában az idő tájt megfigyelhető néprajzi múzeumi koncepció-trendekkel. Ebben a tekintetben elsősorban a német és az ahhoz kapcsolódó osztrák mintát érdemes tekintetbe venni, annál is inkább mert tudjuk, hogy Xántus 1885-ben egy heti szabadságot kért, hogy tanulmányozhassa a bécsi Természettudományi Múzeum készülő állandó kiállítását (egy ilyen látogatás akkoriban a jelek szerint egyedinek számított, ellentétben Xántus utódaival, Jankóval, Semayerrel és Bátkyval, akik évi rendes szabadságuk idején rendszeresen látogatták az európai múzeumokat). Ezek az etnológiai

múzeumok gyűjtésük fókuszába az írás nélküli társadalmak anyagi kultúráját állították, részben azért, hogy ezeken a „primitív” „törzsi” társadalmakon keresztül pontosabb képet alkothassanak a „történelem előtti” őskori kultúrákról is. Ezeknek a kutatásoknak képezte részét fizikai antropológiai vizsgálatok és gyűjtések megvalósítása is, legyen szó élő embereken végzett mérésekről, vagy éppen antropológiai maradványok gyűjtéséről. Az etnológiai múzeumok gyűjteményei elsősorban tehát ezen a három pilléren nyugodtak: törzsi társadalmakból begyűjtött, illetve az őstörténet körébe sorolható tárgyak, valamint antropológiai maradványok.

Xántus vezetése alatt ez a modell egyáltalán nem mondható el az Ethnographiai Osztály tevékenységéről, de ebben alapvető szerepet játszott, hogy az alapítástól egészen 1887-ig, azaz tizenöt éven át „...egy krajczár rendes dotáció sem volt vételekre...”. Ugyan onnantól kezdve, hogy finanszírozáshoz jutott, Xántus beszerzéseiben felbukkannak például Salamon-szigeteki tárgyak, illetve perui régészeti leletek – hasonlóan a német és a bécsi múzeumok gyarapításaihoz – de az igazgatóságából hátralevő néhány évben Xántus aligha lett volna képes változtatni az addigi gyűjtési koncepción.

Nem úgy a helyére kerülő Jankó, aki, legalábbis ebben a tekintetben, láthatóan a Bastian által kijelölt utat követte, és főként a 20. század első éveig óriási mennyiségben szerzett be *ethnologicákat*, és felépített egy fizikai antropológiai gyűjteményt, illetve laboratóriumot. Igaz, annak a háttérében legalább részben az őstörténeti és rokonnépek kutatásával kapcsolatos koncepció állt. De azt is hozzátehetjük, hogy Jankó és Semayer igazgatása alatt egyértelműen tetten érhető volt az etnológiai múzeumkoncepció harmadik pillére is, olyannyira, hogy az 1898-ban „felállított” első állandó kiállítás kapcsán Semayer úgy fogalmazott: „...megalapítottuk a magyarország területén kívül lakott kihalt népek művelődéstörténeti gyűjteményét...” utalva ezzel arra, hogy a múzeum befogadta Hopp Ferenc előző évi útján beszerzett dél-európai és észak-afrikai antik gyűjteményét. Igaz, ehhez a „művelődéstörténeti” pillérhez hozzá kell tennünk, hogy ennek háttérében az állt, hogy a Nemzeti Múzeum Régiségtára már nem akart, a Szépművészeti Múzeum pedig még nem tudott helyet adni ilyen gyűjteményeknek.

Némiképpen hasonló a helyzet a Nagy Zoltán által felvetett másik kérdést, az amerikai antropológiai múzeumokkal történő összevetést illetően is. A 19. század végére az észak-amerikai múzeumok, mindenek előtt a New York-i Természettudományi Múzeum, és az 1893. évi chicagói világkiállítás kapcsán a Field Múzeum Frederic W. Putnam szervezésében és Franz Boas koncepciója alapján hatalmas tudományos és gyűjtőexpedíciókat bonyolított le a

kontinensen az őslakók történetének és kultúrájának megismerése céljából. Ezekben kiemelkedő szerephez jutott a nyelvészeti kutatás és a tárggyűjtés. Ez némiképpen párhuzamba állítható az ugyanabban az időszakban zajló magyar őshaza és rokonnép kutatásokkal, amelyek már Xántus idejében elkezdődtek Munkácsi Bernát, Pápai Károly, Herman Ottó és Vikár Béla kutatásaival és gyűjtéseivel, de igazán Jankó idejében teljesedtek ki, az ő és egy sor olyan kutató, gyűjtő munkássága révén, akik között ott találjuk azt a Baráthosi Balogh Benedeket is, aki az egész arktikus vidék felgyűjtését tűzte ki céljául.

A disszertáció egyik alapvető célja annak megvilágítása, hogy milyen törekvések húzódtak meg Eötvös József egyetlen szóban csomósodó célmeghatározásában: „népisme” ismeret- és tárggyűjtés megvalósítása. Ennek kapcsán vettette föl Mészáros Csaba azt a jogos kérdést, hogy mennyiben felelt meg ennek az elvárásnak Xántus kelet-ázsiai gyűjtése. Ennek megválaszolása kapcsán ezúttal is ki kell hangsúlyozni: Xántus igencsak „kötött pályán mozgott”, azaz erősen alkalmazkodnia kellett az expedíció hajóinak útvonalához, menetrendjéhez. Ez azt jelentette, hogy egészen az expedícióból való kiválásáig elsősorban kikötőkben, illetve azokhoz közeli városokban fordult meg. Ez erősen meghatározta a beszerezhető tárgyak jellegét: többségében kikötői kuriózumboltokban kínált tárgyakhoz, valamint ipari termékekhez jutott hozzá, ahogy ezt Ningpo esetében meg is fogalmazta egy általa meglátogatott műhely kapcsán: „Igen nevezetes faragásokra megrendelést is tettem; s egy ilyes, melyről azt hinnénk, évek munkája, nyolc nap alatt készen s birtokomban volt.” Hasonló módon és forrásból szerzett be tárgyakat más kínai városokban és Japánban is. Ennek alapján bizton kijelenthetjük, hogy Xántus teljesítette a „műipari” tárgyak beszerzésével kapcsolatos elvárásokat. Számításaim szerint Kína és Japán esetében az általa beszerzett tárgyak mintegy kétharmada sorolható ebbe a körbe.

Amikor Xántus néprajzi gyűjtési lehetőségeit próbáljuk mérlegre tenni, akkor azt mondhatjuk, az expedíció keretei között négy helyen kínálkozott erre lehetőség: Ceylonon, Szingapúr környékén, Sziámban és Kínában Ningpo környékén. Közülük leginkább a szingapúri és a kínai gyűjteményében képvisel jelentősebb arányt a néprajzi anyag, ám ehhez hozzá kell tenni, hogy Szingapúr olyan kereskedelmi központ volt, számos műtárgykereskedéssel, ahol nagy számban és nem csak helyi tárgyakat lehetett beszerezni. Amennyiben ezekhez hozzávesszük a csaknem tisztán néprajzinak tekinthető borneói gyűjteményét, akkor azt mondhatjuk, hogy az általa beszerzett több mint 2800 „népisme” tárgy fele sorolható a néprajz körébe. Azaz kijelenthetjük, hogy Xántus megfelelt az Eötvös által támasztott elvárásoknak.

Teljesen jogos Nagy Zoltán azon felvetése, amiben Xántus néprajztudományi irodalomban való jártasságát feszegeti. A válasz nem szerepel a disszertációban, mert oly mértékben hiányoznak Xántus ilyen témájú publikációi, hogy lehetetlen erre a kérdésre választ adni. Közvetett lehetőség lenne Xántus könyvtárának ismerete, ahogy például Eötvös tudományos felkészültségének megítélésében jelentős szerephez jutott, sajnos azonban Xántus esetében nem rendelkezünk teljes körű ismerettel. Annyi tudható, hogy nem sokkal halálát követően 29 kötet került hagyatékként a múzeum Jankó által létrehozott könyvtárába, s azok nem annyira Kelet-Ázsiával, mint inkább az amerikai kontinenssel foglalkoztak, de még 1899-ben is került be három, Xántus adományaként feltüntetett kötet. Azaz a ma ismert Xántus-könyvek száma nem utal széleskörű, átfogó szakirodalmi tájékozottságra.

Publikációi és hírlapi cikkei alapján annyi azonban megállapítható, hogy őt érdeklő témákban forgatta a statisztikai, gazdasági témájú szakirodalmat. Azt is tudjuk, hogy amerikai katonáskodása idején hozzájutott a korszak észak-amerikai felfedezőinek leírásaihoz, amelyeket előszeretettel használt fel saját munkáiban, továbbá borneói útja előtt igyekezett felkészülni főként az ottani természeti viszonyokat bemutató publikációkból.

Ami a hazai szakirodalom nyomon követését, és Xántus, mind Nagy Zoltán, mind Mészáros Csaba által fölvetett kapcsolatrendszerét illeti, arra, megint csak publikációi híján, csupán Xántus kevés számú eredetiben fennmaradt és a sajtóban publikált leveleiből következtethetünk. Ezekből az a kép rajzolódik ki, hogy az Ethnographiai Osztály megalapításáig intenzívebb kapcsolatokat ápolt a természettudomány képviselőivel, mindenekelőtt Frivaldszky Jánossal, ami csak az 1880-as évektől látszik megváltozni, de ki kell emelnünk, hogy Xántus levelezésének nagy része 1945 tavaszán megsemmisült, ami lehetlenné teszi, hogy valaha is pontos képet alkothassunk. A legbiztosabb támpont e tekintetben az a Néprajzi Múzeum Adattárában található füzet, amibe a kelet-ázsiai expedícióból hazaküldött leveleinek címzettjeit sorolta föl, és még inkább az a néhány évvel ezelőtt előkerült napló, amibe Xántus 1871-től jegyzete fel a múzeumi eseményeket. 1885-ig alig néhány bejegyzést találunk benne, egyes években egyetlen egyet sem, azonban azt követően, hogy az osztály finanszírozáshoz jutott, megsaporodtak a bejegyzések, és olyanok is előfordulnak közöttük, miszerint Xántus 1887-es megjelenésekor előfizetett az Archiv für Ethnographie-ra, 1888-ban pedig a Herrmann Antal által szerkesztett Ethnologische Mittheilungen-re. A legtöbb bejegyzés a beszerzendő és beérkezett gyűjteményekre, valamint külföldi látogatókra vonatkozik, akik elsősorban a Teleki-gyűjtemény, Xántus borneói gyűjteménye, illetve a finnugor gyűjtemény miatt érkeztek. Ez utóbbi kapcsán kerül említésre

Pápai Károly, mint aki átadta gyűjteményét, de egyéb vele való kapcsolat nem derül ki a naplóból, amiben Herman Ottóról is mindössze egyetlen ajánlott levél kapcsán történik említés.

Xántus gyűjtései közül valóban a borneói áll a legközelebb a néprajzi gyűjtésnek tekinthető műtárgy szerzéshez, még élete utolsó éveiben sem tartotta feltétlenül szükségesnek, hogy maga utazzon a „helyszínére” gyűjteni, hanem megbízottjai útján vásárolt, még saját szülőföldjén, Somogyban is. Az említett borneói gyűjtésre a Borneo Company helyi ügynöke, Ludvig Verner Helms kérése kapcsán került sor, amikor azt kérte Xántustól, hogy térképezze fel a Simunjan folyót és mellékfolyóit. Ennek során több dajak falut is felkeresett, majd egy helyi főnök kérésére – aki Xántusban a következő jó termés biztosítékát látta – részt vett egy rizsszaporító szertartáson. Ez tárgygyűjtésre is alkalmat adott: ott szerezte be a teljes borneói néprajzi-iparművészeti gyűjtésének mintegy egynegyedét, de még ez esetben is mindössze egyetlen tárgy, egy gyöngyös fejfedő megszerzését említi konkrétan, és mindössze annyi háttér információval szolgál, hogy a dajakok milyen javakat fogadtak szívesen cseretermékként.

Nagy Zoltán illusztrációkkal kapcsolatos kritikája kapcsán annyit szeretnék megjegyezni, valóban könnyebben követhetők, esztétikusabbak lettek volna a szövegbe tördelt ábrák, amelyek a szerző nem megfelelő tájékozottsága miatt kerültek a hagyományos disszertáció formában a szöveg végére.

Végezetül külön szeretnék Csorba László több, történettudományi kérdést érintő felvetésére, kritikájára reagálni. Ő már a disszertáció előzményeként megjelent Xántus-monográfia lektoraként is felhívta a figyelmemet az ego-dokumentumok elemzésének a fontosságára, és e disszertáció bírálatában is kitér erre, kiegészítve a pszichoportré megrajzolásának nehézségével. Ennek kapcsán utal arra, hogy a források hézagossága folytán nem sikerült választ adni arra kérdésre: mi magyarázza a Xántus által többszörösen elkövetett plágiumokat. Ez a kérdés azért feszítően megoldatlan, mert számos esetben, például az Állatkert igazgatói posztjának visszautasításánál, kimutatható volt, hogy Xántus kényesen ügyelt arra, hogy ne csak tisztességesen járjon el, hanem annak is látszódjon, míg más esetben külső szemlélő által nem látható előnyért tette kockára reputációját. Ennek a jellembeli kettősségnek a feloldása, különösen az amerikai tartózkodásának második felében elkövetett plágiumainak magyarázata, egyelőre nem látszik lehetségesnek, ennek megoldása a jövő kutatóira marad.

Csorba László kritika tárgyává tette, hogy az 1848/49. évi szabadságharc kapcsán a bukás kifejezést használtam. A bíráló tartalmi kifejtésével egyet értve, annyit szeretnék hozzátenni, hogy a fogalmat semleges értelmében használtam, semmiképpen sem olyan tartalommal, hogy a kudarcért a szabadságharc résztvevőit tekinteném akárcsak részben is hibásnak.

Még kevésbé szállhatok vitába Csorba László azon kritikájával, ami az ún. centralisták szerepét illeti a polgári átalakulás programjának kidolgozásában, illetve ami Pulszky Ferencnek 1861-ben elfoglalt politikai álláspontját és a magyar emigráció előtt álló lehetőségeket, továbbá Madarász László forradalom alatti tevékenységét és emigrálásának időpontját illeti. Ezeket a kritikákat köszönettel elfogadom.

Külön köszönöm azokat a megjegyzéseit, amelyekkel azokat az általam pontatlanul magyarra fordított hivatali címeket korrigálta, mint az Alexander Dallas Bache által a Smithsonian Intézetben betöltött kuratóriumi tagság vagy Hengelmüller László főkonzulátusi irodaigazgatói tisztsége.

Bírálatában Csorba László fölveti a szövegközi hivatkozások és a lábjegyzetek együttes, olvasást zavaró, nem elegáns használatát. Megállapításával egyetértek, erre a megoldásra azért kényszerültem, mert a szakirodalmi hivatkozások mellett nagyon sok, szerző nélküli hírlapi közleményt, levéltári forrást, múzeumi adattári információt használtam, amelyeket csak lábjegyzetben tudtam feltüntetni. Ha viszont a szakirodalmi hivatkozásokat is lábjegyzetbe tettem volna, akkor a jelenlegi közel ezer lábjegyzet helyett alighanem több mint a dupláját kellett volna használnom. A megoldás talán a fejezetenkénti lábjegyzetelés vagy esetleg végjegyzetek alkalmazása lett volna.

Csorba László tényekre alapozott, alapos bírálatát azzal a hiányérzetével zárja, hogy a disszertáció Xántus Szent Lukács-foki közel két és fél éves magányos tevékenységének alapos bemutatásából kimaradt az az anekdotikus történet, miszerint még John Steinbeck, amerikai író 1940-es látogatásakor is tartotta magát az a vélekedés, hogy egy sor Xántus leszármazott él ott. A bíráló úgy vélte, ez azért nem szerepel a disszertációban, mert a szerző talán „egy szót sem hisz el belőle”. Ebben is egyet kell értenem a bírálóval.

A bírálatokra adott válaszomat azzal szeretném zárni, hogy mindhárom opponensnek ismételten megköszönöm alapos és körültekintő értékelését, kritikáit.

Budapest, 2026. január 20.

.....